

El patrimoni arqueològic del Pla d'Urgell. Revisió arqueològica de l'ocupació humana al territori entre l'Ibèric Final i la Tardoantiguitat (s. II aC-VII dC)

Montse Baiges Minguella (Centre de Recerques del Pla d'Urgell Mascañçà)

Marc Bouzas Sabater (Col·laborador del Laboratori d'Arqueologia, Història Antiga i Prehistòria de la UdG)

Jaume Puigredon Boixadera (Investigador independent)

RESUM: Les darreres troballes arqueològiques realitzades al llarg de l'última dècada al Pla d'Urgell han permès augmentar notablement el coneixement arqueològic d'aquest territori entre l'Ibèric Final i la Tardoantiguitat. A partir d'aquestes noves dades, pretenem fer una aproximació sobre l'estat actual de l'arqueologia i els jaciments de la comarca, i plantejar vies de recerca per al futur, vetllant així en tot moment pel coneixement històric, la divulgació entre els seus habitants, la conservació de les restes materials i la implicació de les administracions públiques.

PARAULES CLAU: carta arqueològica, Pla d'Urgell, patrimoni arqueològic, Ibèric Final, Època Romana, Tardoantiguitat

ABSTRACT: The latest archeological findings made during the last decade in el Pla d'Urgell have significantly increased the archeological knowledge of this region between the Late Iberian Period and Late Antiquity. Based on this new data, we present an approach about the current state of archeology and sites in the region, and propose ways of research for the future, thus ensuring at all times for historical knowledge, divulgation to its inhabitants, the conservation of material remains and the involvement of public administrations.

KEY WORDS: archeological chart, Pla d'Urgell, archeological heritage, Late Iberian Period, Roman Period, Late Antiquity

1. INTRODUCCIÓ

La investigació arqueològica no és un fenomen recent dins de la història del Pla d'Urgell. Fa més d'un segle, l'any 1915, es van realitzar les primeres excavacions a la comarca, promogudes per la Mancomunitat de Catalunya. Però els esdeveniments polítics i bèl·lics posteriors del país van impedir que

l'arqueologia es consolidés en un territori tan rural i en procés de transformació agrària com el Pla d'Urgell (Saula, 1993; 1994; Castells, 2007: 404; Garcés, 2013: 67-68; 2015).

El nostre estudi parteix de la primera síntesi general sobre l'arqueologia i l'estat del patrimoni arqueològic al Pla d'Urgell, que no es va presentar fins gairebé un segle més tard (Graells, 2010; Castells, 2007: 404-408). Al cap d'una dècada de la seua publicació, considerem necessari dur a terme una revisió en profunditat que permeti ampliar-ne el coneixement i recollir les darreres aportacions a la recerca arqueològica de la comarca (Garcés, 2013; 2018; Giral, 2015; Tarongi, 2017; Baiges i Mercado, 2018; Baiges, Bouzas i Puigredon, 2019; 2021, en premsa).

Tot i els més de cent anys des de les primeres intervencions arqueològiques realitzades al Pla d'Urgell, l'arqueologia preventiva i sobretot els projectes d'investigació continuen sent una de les assignatures pendents de les administracions comarcal i locals. Manca la seua implicació en la defensa, protecció, recerca, difusió i divulgació d'aquest patrimoni, no només entre els seus habitants sinó també dins de la comunitat científica. I, malgrat l'escassetat de les investigacions i la poca continuïtat en el temps, és un territori amb una alta densitat de jaciments arqueològics, que resten pràcticament tots desconeguts i en la majoria dels casos estan destruïts. De molts no n'ha quedat constància més enllà d'algunes notícies i publicacions on es detallen les troballes d'uns pocs materials sense context estratigràfic, fetes a posterioritat per uns pocs activistes culturals preocupats per evitar la destrucció d'aquest patrimoni (González, 1980; 1981).

A més a més, la falta de projectes d'investigació i de recerca de llarga durada en aquest territori no fan res més que contribuir a la desprotecció d'un patrimoni molt fràgil i sempre amenaçat, que només n'afavoreix l'espòli i la destrucció sistematitzada per part d'una pràctica il·legal malauradament molt estesa com és l'ús del detector de metalls, que contribueix encara més al

desconeixement del nostre passat més remot (Graells, 2010). Per altra banda, les noves tècniques agrícoles inciten a l'aplanament de finques, i destrueixen el paisatge i qualsevol element històric que s'hi trobi sense cap mena de supervisió arqueològica. Tot plegat suposa la desaparició d'una gran quantitat de restes de totes les èpoques passades que avui serien imprescindibles per la recerca arqueològica i de gran utilitat per la divulgació entre els habitants actuals del territori (Farrés, 2001: 18).

Així doncs, amb aquest treball no només volem donar a conèixer les darreres novetats sobre el període ibèric, romà i tardoantic de la comarca, sinó que també esperem que pugui servir com una eina per implicar les institucions del territori perquè prenguin

que ens permetin acabar definitivament amb el desconeixement històric i arqueològic d'aquest territori.

2. CONTEXT GEOGRÀFIC I GEOLÒGIC

La comarca del Pla d'Urgell és una unitat administrativa creada l'any 1988, situada enmig de les Terres de Ponent¹ i de la Plana d'Urgell.² En l'actualitat, està habitada per setze municipis, dos agregats, diversos masos aïllats i algunes urbanitzacions de recent creació. La comarca inclou administrativament l'enclavament d'Aguilella (Barbens) i, geogràficament, l'enclavament de Vencilló (els Alamús, Segrià), ambdós incorporats en aquest estudi (fig. 1).

Figura 1. La comarca del Pla d'Urgell, amb els seus pobles i la seua geografia més destacada, i situació dins la Península Ibèrica i Catalunya. Elaboració pròpia a partir de les bases cartogràfiques de l'ICGC i l'IGN.

consciència de la importància d'aquest patrimoni que ha de ser necessàriament defensat, protegit i difós. Una tasca que només s'aconseguirà a través d'una recerca profunda i de llarga durada a partir de projectes d'investigació, estudis i treballs que comportin la realització de nombroses intervencions arqueològiques

El relleu del Pla d'Urgell és planer i rectilini, d'horitzons llunyans, amb un lleuger desnivell vers el riu Segre. De tant en tant destaquen algunes elevacions suaus repartides per tota la comarca des d'on es pot observar àmpliament el paisatge; generalment són tossals aïllats de superfícies planes d'entre 0'5 i 2 ha, però també

¹ Les Terres de Ponent és la regió geogràfica situada al centre-oest de Catalunya. Està delimitada pel Montsec al nord, l'Altiplà de la Segarra a l'est, la Serra del Tallat i de la Llena al sud, i el límit administratiu amb l'Aragó a l'oest. Inclou les actuals comarques de la Noguera, el Segrià, el Pla d'Urgell, l'Urgell, la Segarra i les Garrigues, i es correspon amb la conca del Segre en el curs mitjà i final (Palacio, 2007).

² La Plana d'Urgell és una unitat de paisatge definida per l'Observatori del Paisatge de Catalunya, que engloba la plana regada pel Canal d'Urgell, al marge esquerre del riu Segre. Es caracteritza per un relleu majoritàriament pla i poques elevacions, i una gran dedicació de la terra a l'agricultura de reg. La Plana d'Urgell inclou totalment la comarca del Pla d'Urgell i parcialment el Segrià, la Noguera, l'Urgell i les Garrigues (Nogué i Sala, 2008: 333-348).

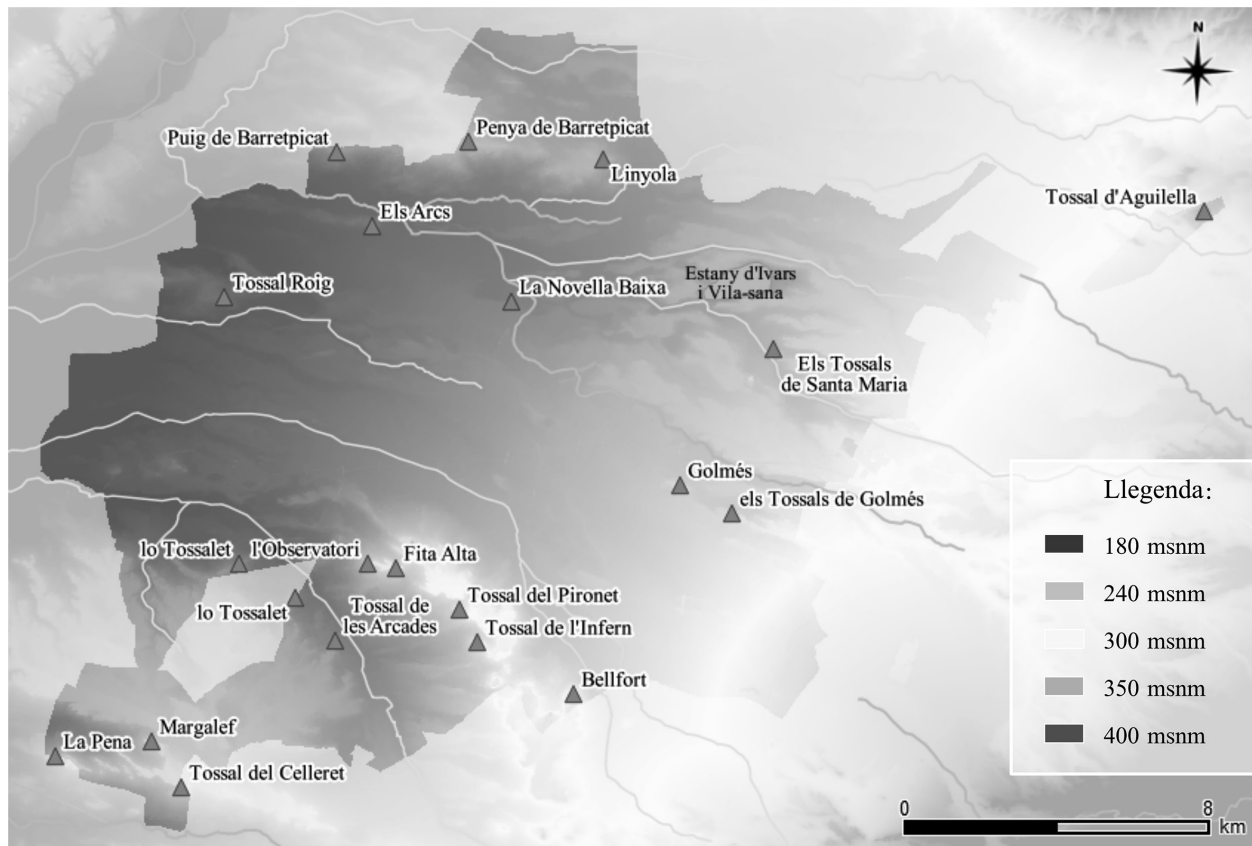

Figura 2. El relleu del Pla d'Urgell, i els trossals més destacats de la comarca. Elaboració pròpia a partir de les bases i la informació cartogràfiques de l'ICGC.

agrupacions de trossals anomenats popularment serres (Mayoral, 2010: 117-118) (fig. 2). Els principals trossals de la comarca es troben sobretot a la Serra (termes municipals de Fondarella, Miralcamp, Mollerussa, Sidamon, Torregrossa i continua cap a les Garrigues), la serra de la Pena-Margalef (Torregrossa i Puigverd de Lleida), Barretpicat (Bellví, Linyola i Vallfogona de Balaguer), el Tossal Roig (Bellví i Vilanova de la Barca) i a les ribes del riu Corb. En canvi, els espais amb una cota inferior es troben sobre els 175-180 metres sobre el nivell del mar, especialment a les ribes dels rius i rieres (ICGC).

El clima continental que caracteritza aquest territori (marcadament àrid i de temperatures extremes) implica que la facilitat d'accés i proximitat als recursos hídrics (rius, rieres, estanys, basses, fonts, pous i cisternes) siguin un factor clau per l'assentament humà anterior a la construcció del Canal d'Urgell a mitjans del segle XIX (Nogué i Sala, 2008: 333, 336). Gràcies a alguns estudis sobre la quantitat d'aigua fluvial, de

pluja i freàtica en èpoques històriques (Alonso *et alii*, 2007; Currás, 2012), sumant-hi la toponímia,³ els estudis històrics locals i les fonts orals, es pot començar a traçar un mapa dels recursos hídrics disponibles a la comarca fa més de 150 anys (fig. 3).

El Pla d'Urgell està regat pels cursos fluvials de la Femosa a l'extrem sud; a la meitat sud, la Clamor de les Canals (també coneguda com la riera de Pelagalls) i el seu afluent la riera de les Borgetes ressegueixen la Serra per ambdues vessants; i la conca del riu Corb ocupa tota la meitat nord de la comarca, que rep les aportacions de la riera de les Planes, el Fondo d'en Ferran, la Bovera (que recull l'aigua freàtica de l'Ondara), la riera de Boldú i la riera de Santa Maria, entre les més destacades. Tots els cursos fluvials que travessen el Pla d'Urgell són afluents pel marge esquerre del riu Segre i antigament eren cursos més o menys estacionals i d'aigües crues (Mayoral, 2016: 103).

La principal reserva d'aigua estancada de la comarca era l'estany d'Ivars i Vila-sana, alimentada

³ En aquest estudi s'ha utilitzat la informació toponímica de les bases topogràfiques 1:25.000 i 1:5.000 de l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC).

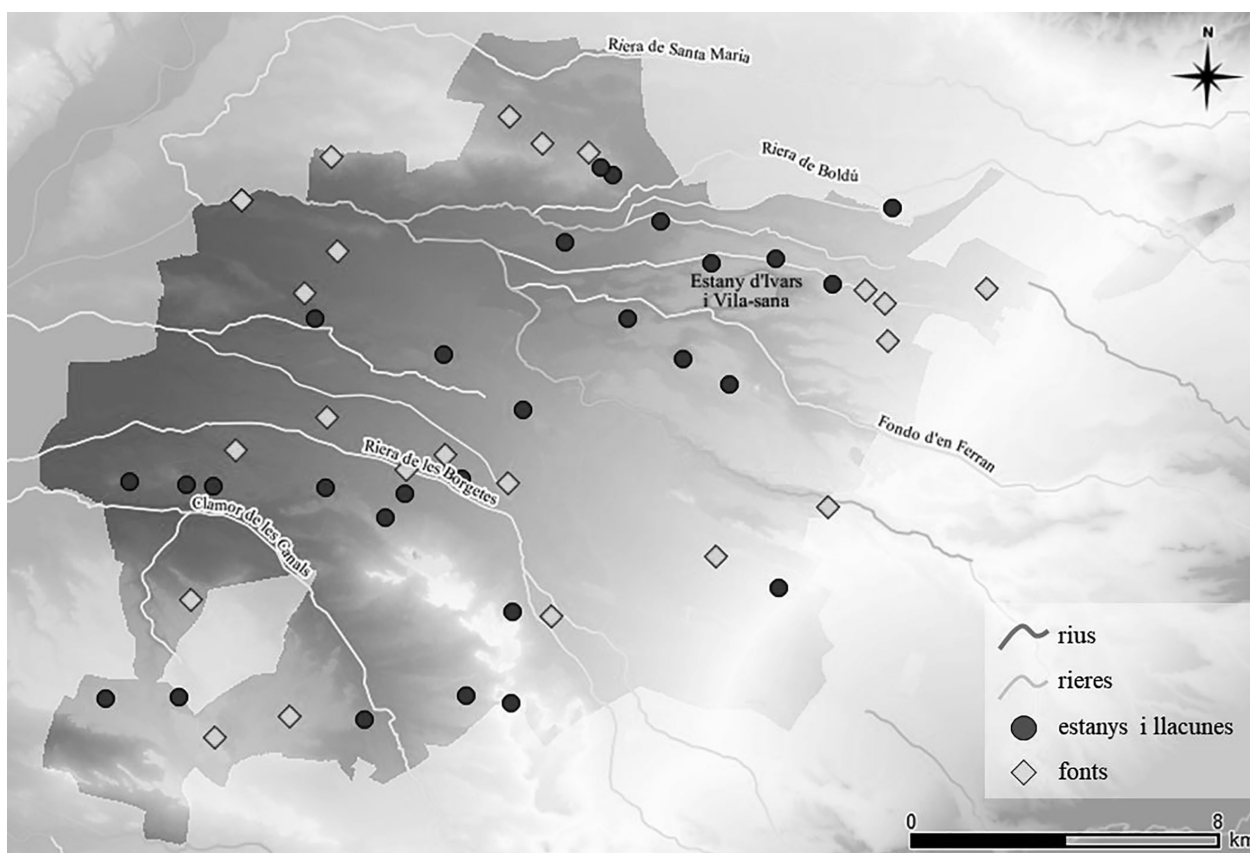

Figura 3. Recursos hídrics del Pla d'Urgell anteriors a la construcció del Canal d'Urgell. Elaboració pròpia a partir de les bases cartogràfiques de l'ICGC i la informació citada al text.

sobretot per les aigües freàtiques (Gutiérrez, 1995). Altres entollaments, anomenats popularment basses o llacunes, es trobaven sobretot al costat dels pobles, com a Bellvís, el Palau d'Anglesola,⁴ la Cendrosa (Mestre, 1987: 54), Linyola (Mestre, 1987: làmina 8), Miralcamp (Gasset, 1987: 80, 147), Vila-sana (Felip, 2002: 12), la Bassa del Clot de la Grava a Vilanova de Bellpuig (Mestre, 1999: 200, 206, 215), i la Bassa Bona, la Bassa del Sitjar i la Bassa de les Vinyes Velles a Bell-lloc d'Urgell (Seró, 1970: 22-23, 134-135). També s'obtenia aigua d'afloraments naturals, com el brollador de la Bassa dels Pous i la Font del Corroni a Bell-lloc (Seró, 1970: 23, 27), Sant Sebastià a Fondarella (Cabau i Eritja, 1999: 46), la font de Linyola (Mestre, 1987: 83, 178), la font de Miralcamp (Gasset, 1987: 148) i les quatre fonts d'Ivars (Farrés, 2001: 44-46). També hi havia espais d'obtenció d'aigua antropogènics, com les cisternes picades a la roca (Mayoral, 2018: 105) i els pous.

El Pla d'Urgell, com la resta de les Terres de Ponent,

ha estat tradicionalment explotat com a terres de conreu (especialment les més properes a rius i rieres) i espais de pastura. No té recursos miners ni forestals, però en canvi es coneix l'explotació de la sal almenys a l'Estany d'Ivars i Vila-sana (Farrés, 2001: 40; Clop, Gallart i Llusa, 2018) i l'extracció de grava i sauló per construccions, com s'observa avui dia en alguns pobles i masos de la comarca⁵ (Mayoral, 2010: 122).

3. ELS JACIMENTS IBÈRICS, ROMANS I TARDOANTICS DEL PLA D'URGELL

A la comarca del Pla d'Urgell es coneixen, actualment, vint-i-dos jaciments compresos entre l'Ibèric Final i la Tardoantiguitat (finals del segle III aC-inici del segle VIII dC). A continuació farem un breu repàs dels més destacats, posant en relleu la recerca duta a terme, els materials i estructures descoberts i l'estat de conservació en els darrers anys. Hem diferenciat els jaciments en dos grups en funció de les

⁴ Fonts orals de veïns.

⁵ Un dels millors exemples és la Torre de la Calçada, al nord-oest del terme municipal de Bellvís.

Figura 4. Jaciments entre l'Ibèric final i la Tardoantiguitat catalogats a l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya. Elaboració pròpia a partir de les bases cartogràfiques de l'ICGC i la informació de l'IPAC.

figures de protecció amb què compten actualment.

El primer grup el formen tots aquells jaciments arqueològics catalogats i protegits legalment dels quals es té constància o notícia d'alguna troballa, en alguns casos derivada d'intervencions arqueològiques, i que consten dins de l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de la Direcció General del Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya (IPAC).⁶

El segon grup està format per tots aquells espais en els quals s'han localitzat materials numismàtics, metàl·lics i/o ceràmics en superfície o provinents de contextos d'espoli, i que encara no estan catalogats dins l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya. Són possibles jaciments arqueològics fins ara inèdits, ja que no se'n tenia cap notícia històrica anterior i dels quals en alguns casos s'han identificat algunes estructures amb l'ajuda de la fotografia aèria (Baiges, Bouzas i Puigredon, 2019; 2021; en premsa).

3.1 Els jaciments de l'Inventari del Patrimoni Arqueològic (IPAC)

A la comarca del Pla d'Urgell hi ha quinze jaciments entre l'Ibèric Final i la Tardoantiguitat recollits dins de l'IPAC (fig. 4 i 5), que inclou tots els espais arqueològics de totes les cronologies històriques protegits de Catalunya. Malgrat que ens centrem en un període de poc més de nou segles, és necessari que no s'oblidin ni els jaciments anteriors ni els posteriors per entendre millor l'ocupació d'aquest territori, ja que en la majoria dels casos les dades que ofereixen tant les diferents publicacions com l'IPAC són molt parcials degut a la manca d'intervencions.

La Segona Guerra Púnica (218-201 aC) va suposar l'inici de la conquesta i ocupació de la Península Ibèrica per part de l'exèrcit romà i, alhora, la divisió entre els períodes de l'Ibèric Ple i l'Ibèric Final. Es planteja que l'exèrcit púnic va passar pel Pla d'Urgell en el viatge terrestre des de Cartago Nova a Roma com a aliats

⁶ Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya. Consultable a través de: <http://invarque.cultura.gencat.cat/>

dels ilergets, i durant el recorregut va fer parada i va alçar un campament a la Coma (el Palau d'Anglesola) (IPAC 22.061), descobert en els darrers anys a causa d'un espoli sistemàtic per part de detectoristes; fora de context arqueològic s'ha trobat un conjunt molt important de monedes hispanocartagineses en un estat de conservació excepcional (Giral, 2015).⁷ Sembla que els estralls de la guerra al Pla d'Urgell no van suposar la destrucció i incendi dels assentaments de l'Ibèric Ple per part dels romans, prenent l'exemple del Tossal de les Tenalles i el Tossal del Molinet (Junyent i López, 2015), amb l'excepció de Margalef 1 (Junyent, 1972), a diferència de poblats de l'Urgell com el Molí d'Espígol (Tornabous) (Cura, 1994: 80), els Estinclells (Verdú) (Asensio *et alii*, 2016: 158-159) i la Pleta (Belianes) (Asensio *et alii*, 2017: 188). Però la majoria de poblats de l'Ibèric Ple, tant si van ser atacats com no, van iniciar la seua decadència i abandonament a partir de l'ocupació romana (Principal, 1996: 160).

Es coneixen sis jaciments al Pla d'Urgell habitats durant l'Ibèric Final o que presenten restes de material ibèric i que van desaparèixer poc després de la conquesta romana.⁸ D'aquests, únicament s'ha excavat al Tossal de les Tenalles (Sidamon) i Margalef 1 (Torregrossa), i són objecte d'estudi més o menys sistemàtic pels investigadors sobretot als anys 1970 i 1980.

El Tossal de les Tenalles va gaudir de la intervenció més antiga de la comarca, l'estiu de 1915 sota la direcció de Josep Colomines Roca i Agustí Duran Sampere, que van confirmar l'existència d'un assentament ibèric situat a les elevacions septentrionals de la Serra, amb un domini visual de gran part del territori oest del Pla d'Urgell i proper a la riera de Pelagalls,⁹ gràcies a l'estudi d'una sèrie d'estructures i una gran quantitat de material (indústria lítica, objectes de fusta, objectes metàl·lics, ceràmica a mà i un gran nombre de fragments de ceràmica ibèrica pintada) (Barberà, 1964; Boleda, 1976: 30; Garcés *et alii*, 1993; Garcés, 2015). La segona intervenció va permetre reinterpretar els resultats de l'anterior i l'obtenció d'una primera

estratigrafia del jaciment, que va fer possible datar-ne l'ocupació i que fos objecte d'excavacions i recerques més o menys continuades fins l'any 1986 que van ser dirigides pel Dr. Ignasi Garcés. Gràcies a aquesta intervenció es van reinterpretar totes les estructures del poblat i es va documentar una gran cisterna oval, retallada a la roca, a partir de la qual s'estableix una evolució de l'assentament des del punt de vista estructural, i va permetre fixar-ne una cronologia completa que s'inicia a l'Edat del Bronze Final i s'estén fins al principi de l'Ibèric Final (IX-II aC). D'entre les troballes, destaca una extensa col·lecció de ceràmica ibèrica pintada en relleu amb motius zoomorfs dipositada actualment al Museu d'Arqueologia de Catalunya i un gran nombre de fragments de ceràmica de vernís roig ilerget (Graells, 2010: 45). En els darrers temps, el jaciment està sent objecte de revisió i es fa una reinterpretació de totes les restes aparegudes per part d'un equip d'arqueòlegs de la Universitat de Barcelona encapçalat pel Dr. Ignasi Garcés, a partir de campanyes puntuals¹⁰ i estudis que permetin anar resolent algunes qüestions encara pendents (Garcés, 2013; 2018; Torres, Garcés i González, 2020).

El jaciment de Margalef 1, descobert a finals dels anys seixanta gràcies a les prospeccions fetes al territori per part del Grup de Recerques La Femosa (Artesa de Lleida), va patir llavors la primera excavació incontrolada per part d'aficionats (Junyent, 1972). Posteriorment, l'any 1973, sota la direcció del professor Maluquer de Motes de la Universitat de Barcelona, es va dur a terme una segona intervenció arqueològica que va permetre obtenir una primera seqüència estratigràfica del jaciment i la reinterpretació dels resultats obtinguts en la intervenció de l'any 1969. L'estudi de conjunt de tot el jaciment ha permès la identificació de fins a dos fases diferents, a partir dels dotze àmbits estudiats. La primera fase correspon a construccions compartimentades en dues cambres i amb paviments enllosats, de les quals es conserva un alçat màxim de fins a cinquanta centímetres. Estan datades entorn dels segles IV-III aC. La segona fase del poblat es

⁷ Prospeccions arqueològiques de material de cronologia romana a la plana de Lleida, Aitona, Anglesola, el Palau d'Anglesola, la Granja d'Escarp, Agramunt i Camarasa (el Segrià, l'Urgell, el Pla d'Urgell i la Noguera). 2016, direcció de Jaume Noguera Guillén i Eduard Blé (UB).

⁸ Als quals correspon els números IPAC 244, 1.286, 1.291, 3.475, 22.073, 22.018, per ordre de menció al text.

⁹ Segons alguns autors, l'origen de l'assentament de la Carrerada (Sidamon - Torregrossa) (López, 2000: 571-572; IPAC 243) suposa un gran augment demogràfic del Tossal de les Tenalles, de manera que la població que no cabia dins del recinte original va erigir un nou assentament al tossal més proper, a un quilòmetre de distància (Cabau i Eritja, 1999: 12). Però, segons altres fonts, aquests dos jaciments mai van coincidir en el temps, sinó que poc després de l'abandonament de la Carrerada es documenten les primeres ocupacions del Tossal de les Tenalles (IPAC), de manera que si es va donar un desplaçament demogràfic, possiblement va ser en direcció inversa.

¹⁰ Intervenció arqueològica l'any 2017 dirigida per en Xavier Esteve i Gràcia (UB).

caracteritza per reformes puntuals, datades entre els segles III i II aC, que se sostenen sobre les estructures de la primera fase i són alçades amb tàpia (Ferré i Miró, 1990). Quant als materials, destaca la troballa d'una tortera ibèrica amb inscripció incisa, un fragment de braçalet celta de pasta vítria blava, nombroses peces metàl·liques (llances, espases i instruments agrícoles), pesos de teler, fusaiotes i abundants restes ceràmiques fetes a mà (olletes, tapadores, etc.), ibèriques a torn i també romanes (*kalathos*, àmfores, tulipes, tapadores, olles, tenalles, ceràmiques de vernís roig ilergeta i vernís negre) (Ferrer, 2009: 256). Posteriorment, l'any 2016, amb motiu de la revisió de l'IPAC, es va comprovar que algunes estructures del jaciment presentaven un estat lamentable per l'erosió pluvial i per la proliferació de vegetació de matolls. També s'hi va observar un gran nombre de ceràmica ibèrica en superfície (IPAC).

Degut a la manca i la parcialitat de la informació amb la qual es compta actualment, les dades sobre la resta de jaciments són menors. Del jaciment de Gurugú (Barbens), habitat entre l'Ibèric Antic i l'Ibèric Final, no n'hi ha cap més notícia més enllà d'algunes actuacions clandestines i d'espoli dels anys seixanta, quan es va trobar una sitja d'època ibèrica, un molí circular de pedra volcànica, ceràmica a mà, ceràmica a torn ibèrica comuna i ibèrica pintada amb motius geomètrics, ceràmica de vernís negre i alguns fragments d'àmfora i *tegula*, dels quals es desconeix la seua ubicació actual (Pita, 1962: 323). En revisions posteriors de la carta arqueològica de la comarca, es van documentar uns pocs fragments ceràmics i una significativa destrucció dins de l'àrea de protecció arqueològica establerta per l'IPAC.

La mateixa dissort va patir Lo Tossal (el Poal), un assentament situat al damunt i als voltants d'una petita elevació que dominava la plana i el riu Corb, amb una ocupació des del Bronze Final fins a l'Ibèric Final (López, 2000: 618). Malgrat la seua catalogació per la troballa de ceràmica feta a mà, ibèrica a torn, comuna romana, *sigillata* i restes de tovot cremat, el jaciment primer va ser parcialment destruït en els sectors sud i oest durant la construcció de la carretera del Poal a la LP-3322; posteriorment s'hi van edificar unes instal·lacions industrials que ocupen la major part del jaciment; el 1989, durant la visita, amb motiu de la realització de la Carta Arqueològica, una excavadora estava retallant part de la banda nord-est; i, finalment, en la revisió de la Carta Arqueològica de l'any 2016, es va comprovar que l'antic tossal, aplanat gairebé

totalment, estava ocupat per un femer, de manera que el jaciment arqueològic es troba actualment destruït (IPAC).

En el cas dels jaciments de Montsuar i el Castell de Montsuar, tot i estar considerats com a dos jaciments diferents per l'IPAC, les troballes que s'hi han fet fins ara fan pensar que molt probablement corresponguin a un únic assentament. Fins a dia d'avui no consta l'existència de cap estructura compresa entre l'Ibèric Antic i la Tardoantiguitat, tot i que sí s'han localitzat materials de freqüentació protohistòrica, algunes monedes ibèriques i material ceràmic a mà, a torn ibèric, de vernís negre del taller de Roses, comuna itàlica i fragments d'àmfora ibèrica i d'àmfora itàlica (IPAC).

Un dels jaciments que millor explica l'evolució social entre el món ibèric i el romà¹¹ és l'assentament iberoromà de Bellfort, situat al municipi de Miralcamp. Només s'hi han realitzat dues intervencions arqueològiques, amb una primera prospecció als anys 80 i una segona intervenció l'any 2012, i se n'ha establert dues fases cronològiques diferents. A la primera fase li correspondrien tot un conjunt de sitges i un possible fossat (sense excavar) d'època ibèrica, que caldria relacionar amb les troballes fetes als anys 80 de tot un conjunt de *tegulae*, ceràmica ibèrica i alguns fragments d'àmfora romana a la part alta del tossal, sent així un poblat iber que de mica en mica va absorbir la cultura material pròpiament romana. De la segona fase, d'època medieval, se'n coneix l'abancament de tot aquest espai datat entorn del segle XIV, a partir de les ceràmiques reduïdes i algun fragment de verd i manganès (Vàzquez, 2012).

En els jaciments del Tossal 1 i el Tossal 2 (Golmés), que gaudeixen d'un gran control visual del curs del riu Corb, es proposa una extensa cronologia a l'IPAC, des del Bronze Final fins al Baix Imperi Romà, tot i que tan sols se'n coneixen algunes sitges ibèriques ja destruïdes, una unitat de Vespasià del 80 dC, alguns molins i una gran quantitat de ceràmiques a mà, ibèriques, de vernís roig ilerget, campaniana A i B, i alguns fragments de *sigillata* hispànica i d'africana A (González, 1980; 1981).

Seguint l'evolució cronològica, al Pla d'Urgell es coneixen cinc jaciments amb ocupació romana,¹² que han estat interpretats en la majoria dels casos com a vil·les i grans establiments rurals, tot i les escasses dades que se'n té. Dins d'aquest mins coneixement, l'únic que ha estat objecte d'intervencions arqueològiques és Cantaperdius (Bellvís).

¹¹ En total, al Pla d'Urgell hi ha tres jaciments ibèrics amb continuïtat en època romana, que corresponen als números IPAC 189, 22.016 i 125.

¹² Als quals corresponen els números IPAC 3.473, 1.288, 1.278, 13.516, 1.292, per ordre de menció al text.

La vil·la romana Cantaperdius, localitzada entre els municipis de Bellví i el Poal, va ser descoberta gràcies a tot un conjunt d'estructures d'un edifici amb murs estucats i paviments d'*opus signinum* aparegudes conjuntament amb un gran nombre de monedes, teules, sarcòfags de pedra i ceràmiques d'època altimperial de les quals no es té cap més notícia ni documentació gràfica (Pubill, 1931: 14). Més tard es van anar succeint tot un seguit de troballes puntuals, entre les quals destaca un tresoret de monedes d'or i un tambor de columna de marbre (Pita, 1961: 359; Balagué i Balagué, 1986: 41). Posteriorment, amb la construcció d'una sèquia propera al jaciment es va posar al descobert un altre paviment d'*opus signinum* i un contrapès d'una premsa d'oli. Tot això, conjuntament amb fotografies aèries en què s'observen possibles traces dels seus edificis, va motivar dues campanyes de salvament en les quals es van fer vuit sondejos els anys 1982 i 1983, que van permetre dibuixar una imatge més clara del jaciment tot i que es va localitzar un àmbit perifèric de l'establiment que hauria estat destinat com a escombrera d'alguna de les reformes de l'edifici residencial. Així doncs, resultat d'aquestes dues úniques intervencions realitzades al jaciment que han permès fixar-ne una cronologia més o menys aproximada, tot esperant de futures intervencions, es pot proposar el seu origen en època tardorepublicana o bé en el segle I aC, i s'estendria almenys fins al segle III dC (Marí, Mascort i Sanmartí, 1982; 1983). Malauradament, les següents notícies sobre el jaciment provenen de l'espoli sistemàtic per detectoristes. Entre les troballes conegudes destaca un conjunt de vint-i-tres monedes fora del recinte catalogat a l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya, datat entre els segles II aC i IV dC, i nombroses peces metàl·liques, entre les quals dos ponderals o pesos de balança, la part inferior d'un element decoratiu de bronze en forma de fèlid i un anell que duia una petita joia o decoració encastada, avui dia perduda, de la qual només es pot apreciar el negatiu (Baiges, Bouzas i Puigredon, 2019; en premsa).

Les dades sobre els cinc jaciments restants són menors, a causa de la manca d'excavacions i la parcialitat de la informació amb la qual es compta actualment. D'entre aquests, destaca el jaciment del Vilot (Vila-sana). Durant la reforma de l'antiga escola als anys setanta es van documentar les restes d'un mosaic que va tornar a ser tapat, igual que les restes d'un conjunt de sitges i una necròpolis d'inhumació (IPAC). A més, en la construcció del nou camp de futbol el 1973, es van descobrir i tornar a cobrir un conjunt molt important de sitges que no van ser estudiades arqueològicament (Felip, 2002: 57-58).

Els jaciments d'Aguilella (Barbens), Margalef 3 (Torregrossa) i la Cendrosa (Ivars d'Urgell) van ser interpretats com a possibles vil·les, però no se'n té cap més notícia més enllà d'algunes troballes incontrolades d'estructures i materials ceràmics espoliats que van ingressar en col·leccions particulars. Es coneixen nombrosos fragments de ceràmica campaniana, *sigillata* hispànica i africana A, comuna romana, àmfora, *dolia*, teules, *signinum* i alguna àmfora sencera de la qual es desconeix la seua procedència (Pita, 1962: 323; Ferré i Miró, 1990; López, 2000: 584; IPAC).

Finalment, cap dels jaciments de la comarca catalogats a l'IPAC mostren una ocupació durant la Tardoantiguitat ja que els de cronologia romana que es coneixen actualment sembla que van desaparèixer entre la crisi del segle III i mitjans del segle V.

3.2 Les noves evidències de poblament

En els últims anys s'han anat recollint, de manera progressiva, informacions sobre elements arqueològics de jaciments fins ara desconeguts i no inventariats a l'IPAC. Aquestes descobertes, malauradament moltes vegades fruit de l'espoli descontrolat del territori, permeten insinuar un teixit poblacional força dens de la comarca del Pla d'Urgell ja en aquelles èpoques històriques. Aquests materials recentment estudiats pertanyen a vuit jaciments repartits entre tres termes municipals: Bellví, el Poal i Linyola (fig. 6 i 7).

Al municipi de Bellví, les troballes es concentren al jaciment del Tossal Roig (Baiges, Bouzas i Puigredon, 2019; 2021; en premsa). S'hi han trobat diferents tipus de materials arqueològics, entre els quals destaquen diverses monedes de procedència diversa: dues peces ibèriques d'*Illirta* datades a l'entorn del segle II aC, una moneda de la colònia grega d'*Emporion* (Empúries) del segle III aC i dues monedes romanes del segle II dC emeses sota el regnat d'Antoní Pius. A més, aquestes peces es complementen molt bé amb els materials ceràmics que afloren en superfície en aquest jaciment: un conjunt d'individus ceràmics força variat que conté principalment vaixel·la de taula que presenta cronologies que s'estenen entre el segle II aC i el III dC. Cal remarcar que s'hi troben peces tant de factura local com ceràmiques d'importació, com per exemple ceràmica campaniana A i *terra sigillata* de tallers del sud de la Gàl·lia (Baiges, Bouzas i Puigredon, 2019; 2021).

Altres jaciments del terme de Bellví, com el Tossal de l'Or i la Calçada, ens aporten cronologies d'un moment temporal similar. En el primer cas només s'ha detectat ceràmica ibèrica, datada a l'entorn del segle II aC. En canvi, en el jaciment de la Calçada s'hi ha

	Bronze	Ferro	Ibèric Antic	Ibèric Ple	Ibèric Final	Romà republicà	Romà altimperial	Romà baiximperial	Tardoantiguitat
Tossal de les Tenalles									
Montsuar									
Margalef 1									
Gurugú									
Lo Tossal									
Tossal 1									
Castell de Montsuar									
Tossal 2									
La Coma									
Aguieila									
Vilot									
Belfort									
La Cendrosa									
Margalef 3									
Cantaperdius									

Figura 5. Períodes d'ocupació dels jaciments entre l'Ibèric final i la Tardoantiguitat catalogats a l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya. Elaboració pròpia a partir de la informació de l'IPAC.

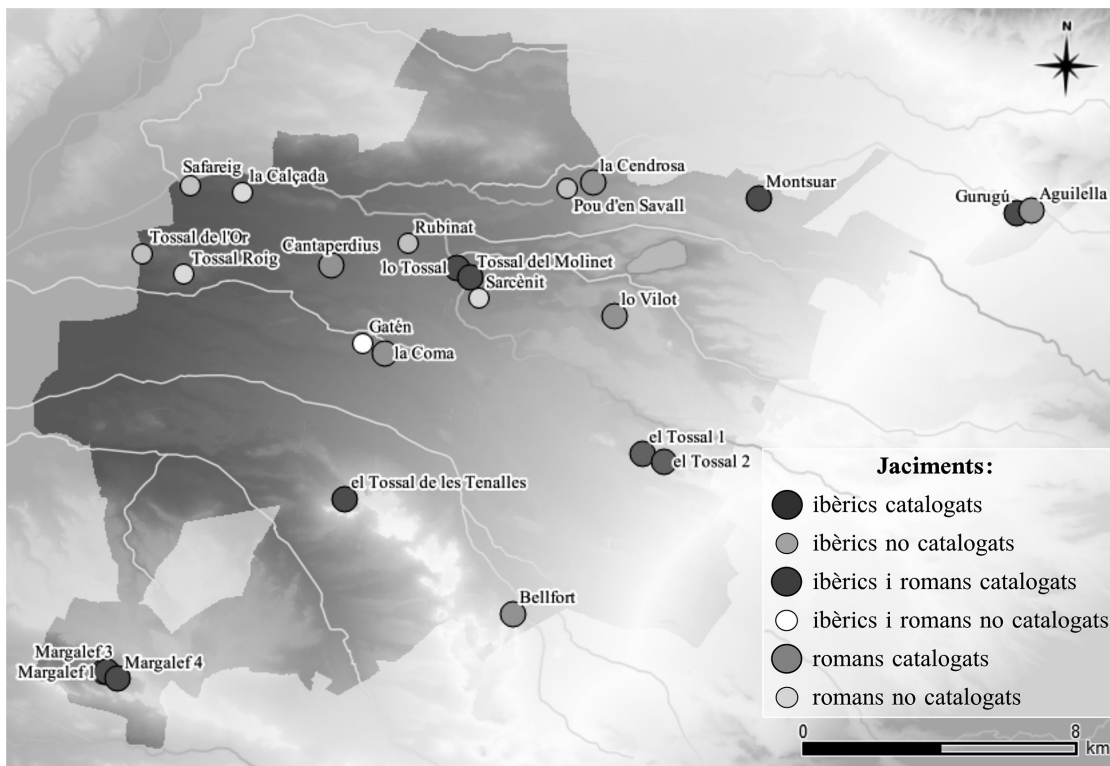

Figura 6. Jaciments entre l'Ibèric final i la Tardoantiguitat, tant els catalogats a l'IPAC com els recentment descoberts. Elaboració pròpia a partir de les bases cartogràfiques de l'ICGC i la informació citada al text.

recuperat ceràmica d'entre els segles I aC i II dC. A més, també se'n coneix una moneda datada del segle IV dC, és a dir, força posterior a la resta de materials del territori (Baiges, Bouzas i Puigredon, en premsa). Sobre aquest jaciment val la pena destacar que s'ha plantejat que el topònim amb el qual és conegut sigui una fossilització d'un element característic de l'espai: una via romana que passés pel territori unint *Tarraco* i *Labitolosa* (Bonales, 2018: 25-26).

Un altre jaciment certament destacable de l'actual municipi de Bellvís és Gatén. S'hi ha documentat abundant material arqueològic que inclou des de monedes, de les quals destaca un *tritartemorion* emporità i un denari de plata de *Bolskan* fins altres objectes com una fíbula i un anell, a més de l'omnipresent ceràmica. Els materials deixen clara una ocupació important del territori entre els segles III aC i I dC i freqüentacions —períodes dels quals se'ns presenta molt menys material— entre els segles I dC i III dC (Baiges, Bouzas i Puigredon, 2019; en premsa). Per acabar amb els jaciments de Bellvís ens falta parlar de Safareig. D'aquesta partida situada al nord-oest del terme en procedeix una sola moneda, concretament una unitat ibèrica d'*Illirta*, datada pel seu pes a mitjans del segle II aC (Baiges, Bouzas i Puigredon, 2019). Una cronologia que sens dubte encaixa força bé amb les comentades anteriorment.

A diferència dels jaciments que s'han comentat fins ara, els que es localitzen al municipi del Poal aporten quantitativament molt menys material. De fet, del jaciment de Rubinat només en coneixem una moneda romana del segle II aC, un as amb una representació de *Janus*. Pel que fa al jaciment de Sarsènit, també és conegut, quant a materials, només a través d'una sola moneda, en aquest cas una peça de la seca d'*Illirta*, amb la representació d'un llop (Baiges, Bouzas i Puigredon, en premsa).

Finalment, al Pou d'en Savall, ja al terme de Linyola, s'hi va trobar un passador en forma de T. Aquests objectes, d'època i segurament també de factura ibèrica, foren estudiats detalladament pel cèlebre arqueòleg Pere de Palol i són relativament comuns en els entorns d'hàbitat ibèric (de Palol, 1955: 98). Cal datar aquest tipus de peces del final de l'època ibèrica, que es correspondria amb la Baixa República romana i els primers anys de l'Alt Imperi (Baiges, Bouzas i Puigredon, en premsa).

Volgudament, en aquesta ràpida enumeració de nous jaciments amb materials publicats o en vies de publicació, no s'ha posat especial èmfasi a descriure les peces ja que el que es busca és deixar clara la visió del territori pel que fa a l'arqueologia. Com no podia ser d'altra manera, aquests materials s'han

d'anar sumant als que s'han anat publicant i recollint en els últims anys en articles, com per exemple una sèrie de material numismàtic (Giral, 2015: 83-101), o bé la revisió de Junyent i López (2015: 73-98) sobre les excavacions dels anys 70 del Tossal del Molinet, recopilant informació sobre el territori amb la voluntat de mantenir actualitzat el coneixement sobre les intervencions arqueològiques a la zona.

Queda clar que la zona estava poblada i ocupada en l'època antiga. A través dels materials circumstancials que hem pogut estudiar —ja que fins que no es puguin realitzar excavacions arqueològiques cal ser conscients que estem davant d'una part molt i molt petita d'una realitat històrica complexa— sembla clara la conformació d'un horitzó temporal centrat entorn del segle II aC que arribaria fins al segle II dC. És en aquestes cronologies on es concentren la majoria de peces, tant monedes com ceràmica, i són plausiblement les que mostren una ocupació més ferma sobre el territori. Si bé hi ha testimonis de cronologies posteriors a la zona, es poden classificar com a freqüentacions, sempre prenent la cautela necessària davant la falta d'intervencions que ja s'ha destacat reiteradament.

A més, cal destacar que els objectes trobats ressalten el dinamisme de la regió i, si bé trobar monedes de la colònia grega d'Empúries no implica una relació directa d'aquest territori amb els hel·lens, sí que denota que la zona del Pla d'Urgell estava plenament incorporada als circuits comercials del moment. De la mateixa manera, la presència de ceràmica campaniana i d'abundant material romà permeten intuir que almenys fins al segle II dC la zona seguí fortament habitada.

En síntesi, podem afirmar que el Pla d'Urgell és un espai d'una clara riquesa arqueològica que segurament mereix molta més atenció que la rebuda fins ara. Cal remarcar també, per acabar aquest apartat sobre nous estudis, que aquests treballs són vàlids com a presa de contacte amb el territori i com a estudis previs, però que sense cap mena de dubte depenen d'intervencions arqueològiques de la zona que ens permetin conèixer estructures en els jaciments per començar a plantejar dades en ferm sobre l'estructuració i l'ocupació del Pla d'Urgell en temps antics.

4. ALTRES NOTÍCIES ARQUEOLÒGIQUES DEL PLA D'URGELL

Per altra banda, tenim constància d'altres evidències arqueològiques remarcables, conegudes des de fa algunes dècades, però que encara no estan incloses al catàleg de jaciments de l'IPAC. La majoria són notícies de destruccions de jaciments relacionades per persones sense coneixements del mètode arqueològic. En

	Bronze	Ferro	Ibèric Antic	Ibèric Ple	Ibèric Final	Romà republicà	Romà altimperial	Romà baiximperial	Tardoantiguitat
Tossal Roig									
Gatén									
Safareig									
Sarsènit									
Rubinat									
Tossal de l'Or									
La Calçada									
Pou d'en Savall									

Figura 7. Períodes d'ocupació dels jaciments entre l'Ibèric final i la Tardoantiguitat recentment descoberts. Elaboració pròpia a partir de la informació citada al text.

aquells moments van ser considerades com a simples anècdotes curioses o un maldecap pels pagesos, fet que evidenciava el distanciament entre la població i els professionals de l'arqueologia. Les notícies que remetien a nous espais arqueològics entre l'Ibèric Final i la Tardoantiguitat són molt escasses i de difícil atribució geogràfica i cronològica per la brevetat amb què són tractades.

Al terme de Linyola, la descoberta abans dels anys 80 d'una tomba d'incineració sense túmul durant les tasques agrícoles va suposar que «el pagès, preveient la importància de la troballa, feu algunes “consultes” i, posteriorment, ho llençà tot a un reguer» (Mestre, 1987: 27). A Bell-lloc d'Urgell es parla dels jaciments ibèrics de la Trona de Sant Just i la Plana de Corneli, dels quals tan sols se sap que hi apareixien «moltes troballes ilergetes» i que «avui dia no en queda pràcticament res» (Mestre, 1987: 27; Selfa i Berengué, 2003: 38), però cap més indicació sobre la seua localització dins del terme municipal ni cap mena de concreció cronològica.

D'època romana, a Bell-lloc d'Urgell «sabem també que hi hagué alguna torre habitada i disseminada. Així ens ho demostra la ceràmica i altres objectes que s'han anat trobant, amb motiu de l'anivellació de diferents terres de conreu» abans de la dècada del 1970 (Selfa i Berengué, 2003: 38; Seró, 1970: 99). I el darrer cas és la notícia de «les troballes de monedes romanes i d'altres vestigis pertanyents a èpoques remotes» al terme municipal de Torregrossa abans de la dècada del 1910 (Lladonosa, 2010: 15), de les quals desconeixem si algun dels jaciments actualment catalogats del terme

correspon amb el lloc d'origen d'aquells materials.

També a Torregrossa, a la partida del Celleret (a l'extrem sud del terme), al vessant de la primera terrassa sobre la Femosa, amb motiu d'unes obres d'anivellació de finques agrícoles, el novembre del 1961 va aparèixer un extens jaciment arqueològic de cronologia romana, nascut probablement entorn al canvi d'era. Després de la destrucció de les estructures arqueològiques es va documentar part de la base i el fust d'una columna de 32 cm. de diàmetre de pedra calcària pròpia de les Garrigues i el baix Urgell, paviments d'*opus signinum* sense decorar i d'*opus testaceum*, molins rotatius, *tegulae*, maons quadrats, fragments de vaixel·la de vidre, *terra sigillata* hispànica, ceràmica comuna romana i ceràmica ibèrica a torn pintada, de la qual es va recuperar un fragment amb boc per fabricar i abocar cervesa. Sobre els paviments es va observar una notable capa de cendres i carbons, interpretats com el final violent d'aquest assentament. Abans de la descoberta del jaciment, al seu voltant s'hi van recuperar monedes romanes (Díez-Coronel, 1968: 346-347).

5. CONCLUSIONS

La comarca del Pla d'Urgell reuneix unes bones condicions físiques i climàtiques pel desenvolupament de l'agricultura i la ramaderia al llarg de les diferents èpoques històriques. A més, la seua situació de pas de les principals rutes peninsulars i cap a les terres gal·les ha contribuït a una ocupació continuada i densa de tot aquest territori, sobretot des de l'Edat del Bronze.

Malgrat tot, l'arqueologia no ha seguit aquesta mateixa trajectòria i actualment està bastant més endarrerida que en moltes altres regions del Principat. Tot i ser una de les comarques amb major densitat de jaciments de Catalunya, presenta també la menor densitat de jaciments catalogats de tot el país (Castells, 2007). A més, els profunds canvis en el paisatge, sobretot al llarg del segle XX amb l'objectiu de millorar els rendiments agraris, ramaders i industrials, han provocat una destrucció parcial o gairebé total de la majoria dels jaciments, inventariats o no a l'IPAC.

A aquest fet s'hi suma que el Pla d'Urgell és una de les comarques amb menys projectes de recerca arqueològica de tot Catalunya; actualment l'únic en curs és el projecte de reinterpretació del Tossal de les Tenalles de Sidamon, encapçalat pel Dr. Ignasi Garcés (UB). Per tant, a hores d'ara, les noves aportacions al coneixement arqueològic de tot aquest territori es restringeixen als resultats de les poques intervencions preventives, les troballes superficials o bé a la publicació de materials espoliats per detectoristes (que generalment mai arriben a formar part de les col·leccions dels museus arqueològics ni rebre una conservació i restauració adequades per part de professionals del sector).

Per aquesta raó, després de vint-i-tres anys de l'aprovació de la llei del patrimoni arqueològic de Catalunya, catorze anys després de la primera síntesi de l'aplicació de l'IPAC al Pla d'Urgell (Castells, 2007), onze anys després del primer estat de la qüestió dels jaciments i la recerca arqueològica a la comarca (Graells, 2010) i cinc anys després de la darrera actualització de la Carta Arqueològica del Pla d'Urgell (IPAC, 2016), hem considerat convenient tornar a revisar quin és l'estat del patrimoni arqueològic en aquest moment, focalitzant-lo especialment en l'estudi de l'Ibèric Final, l'Època Romana i la Tardoantiguitat (del segle II aC al VII dC).

En l'actualitat, es coneixen un total de vint-i-dos jaciments arqueològics compresos dins d'aquest període, dels quals sis van ser habitats o eren necròpolis durant l'Ibèric Ple i van desaparèixer per l'arribada dels romans; vuit més van estar actius a l'Ibèric Final i l'època romana; els vuit restants són de fundació romana i sembla que van ser abandonats abans de mitjans del segle V dC; i no s'ha observat cap assentament ni necròpolis d'època tardoantiga. D'aquests jaciments s'ha obtingut informació en quatre casos a partir d'intervencions arqueològiques, i els divuit restants només es coneixen a partir de troballes superficials i contextos d'espoli (IPAC; Baiges, Bouzas i Puigredon, 2019; 2021; en premsa).

Molt probablement, al territori de l'actual comarca

del Pla d'Urgell hi havia molts més assentaments i necròpolis de totes les cronologies dels que hem presentat en aquest treball. No obstant això, no tenim notícia de la seua existència pels motius ja explicats reiteradament, com són la falta d'estudis arqueològics sistemàtics a la comarca i per la gran destrucció que han patit al llarg de la història, especialment des de l'ús de maquinària pesant al segle XX. Això ha provocat grans canvis al paisatge, a més a més d'una falta de conscienciació patrimonial de la ciutadania i el desconeixement i la falta d'aplicació de la legislació vigent.

Tot i això, encara queda molt camí per recórrer en aquest territori; no ens hem de conformar amb l'estudi de materials en superfície sinó reivindicar l'estudi dels jaciments en profunditat, per revalorar i aprofundir en el seu coneixement i aportar informació sobre les diverses societats, cultures i formes de gestionar el territori del Pla d'Urgell al llarg de la seua història. A més, el Pla d'Urgell compta amb alguns dels jaciments arqueològics més importants del territori català, però la manca de voluntat per part de les institucions i la gairebé inexistència de projectes de recerca i recuperació patrimonial provoquen que l'erosió atmosfèrica, la proliferació de vegetació, els moviments de terres incontrolats i altres factors malmetin encara més el precari estat de conservació d'aquest patrimoni sempre fràgil.

Així doncs, es fa evident la necessitat de protegir i defensar tots els jaciments de la comarca a partir de la realització de més intervencions arqueològiques preventives i projectes d'investigació de llarga durada, i moltes més actuacions de divulgació entre la població. Al mateix temps, és necessari que les administracions públiques s'hi impliquin profundament i que es prioritzin les actuacions per part de professionals i no se sostinguin únicament pel voluntariat del territori.

6. BIBLIOGRAFIA

ALONSO, N.; ARMENGOL, J.; COLET, A.; CURRÁS, A.; ESCALA, Ò.; JUNYENT, E.; JULIÀ, R.; LÓPEZ SÁEZ, J. A.; MARQUÉS, M. A.; MARTÍNEZ ELCACHO, A.; MEZQUITA, F.; REED, J.; RIERA, S.; ZAMORA, L. (2007). Primers resultats del projecte paleoecològic i historicoarqueològic «4.000 anys de l'estany d'Ivars i Vila-sana i la seva gent». Consorci de l'Estany d'Ivars i Vila-sana (ed.), *Patrimoni natural i històric de l'Estany d'Ivars i Vila-sana* (p. 61-78). Mollerussa: Consorci Estany d'Ivars i Vila-Sana.

ASENSIO, D.; CARDONA, R.; GARCIA, C.; MORER, J.; POU, J. (2017). Les primeres intervencions arqueològiques en el nucli ibèric del Tossal de la Pleta

(Belianes, l'Urgell): una nova "ciutat" en territori ilergeta. *Cypsela: revista de prehistòria i protohistòria*, 20, 183-207.

ASENSIO, D.; CARDONA, R.; MORER, J.; POU, J.; SAULA, O.; ALONSO, N. (2016). El jaciment dels Estinclells (Verdú, Urgell), una fortalesa ilergeta del segle III aC. Nova recerca a partir del Camp d'Experimentació de la Protohistòria (CEP). *Tribuna d'Arqueologia 2013-2014*, 35, 152-176.

BAIGES, M.; BOUZAS, M.; PUIGREDON, J. (2019). L'ocupació del terme de Bellví en època antiga. Les evidències numismàtiques. *Revista d'arqueologia de Ponent*, 29, 177-189.

BAIGES, M.; BOUZAS, M.; PUIGREDON, J. (2021). El jaciment del Tossal Roig (Bellví, Pla d'Urgell): un nou jaciment d'època ibèrica i romana de l'ager ilerdensis. *Urtx: revista d'humanitats de l'Urgell*, 34, 113-131.

BAIGES, M.; BOUZAS, M.; PUIGREDON, J. (en premsa). La presència ibèrica, romana i tardoromana a les Terres de Ponent. Noves dades sobre el poblament rural del nord-est de l'ager ilerdensis (Noguera, Pla d'Urgell i Segrià).

BAIGES, M.; MERCADO, R. (2018). Estudi espacial del poblament al curs inferior del riu Corb. *Actas XI Jornadas de Jóvenes en Investigación Arqueológica. Tarragona, 9-12 de mayo de 2018. Treballs d'Arqueologia de la Mediterrània Antiga*, 5, 227-231. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica.

BALAGUÉ, M.; BALAGUÉ, S. (1986). *Bellví, del Tossal de les Sogues al Canal d'Urgell*. Balaguer: Offset Romeu.

BARBERÀ, J. (1964). La ceràmica barnitzada de negro del poblado ilergeta del Tossal de les Tenalles, de Sidamunt (Lérida). *Empúries: revista de món clàssic i antiguitat tardana*, 26, 135-163.

BOLEDA, R. (1976). *Carta Arqueològica de les valls dels rius Corb, Ondara i Sió*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs.

BONALES, J. (2018). La xarxa viària principal al Pla d'Urgell (segles XI-XVIII). *Mascañà: revista d'estudis del Pla d'Urgell*, 9, 23-32.

CABAU, J. M.; ERITJA, X. (1999). *Notes de la història de Fondarella*. Fondarella: Ajuntament de Fondarella i Pagès Editors.

CASTELLS, J. (2007). L'inventari del patrimoni arqueològic com a eina de protecció. Les cartes arqueològiques i els catàlegs municipals. *Urtx: revista d'humanitats de l'Urgell*, 20, 400-408.

CLOP, X.; GALLART, J.; LLUSSÀ, A. (2018). Els materials campaniformes de la Pleta i l'ocupació humana a la zona de Vila-sana (Pla d'Urgell) durant el IIIr mil·lenni Cal Bc. *Mascañà: revista d'estudis del Pla d'Urgell*, 9, 43-56.

CURA, M. (1994). El poblat pre-romà del Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell). Noves constatacions arqueològiques després de les actuacions del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya (1987-1992). *Tribuna d'Arqueologia 1992-1993*, 73-84.

CURRÁS, A. (2012). *Estudio sobre la evolución de paisajes mediterráneos continentales en Lleida y Guadalajara durante los últimos 3.000 años a partir de las secuencias polínicas de Ivars, Somolinos y Cañamares*. Tesi Doctoral, Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, Universitat de Barcelona.

DÍEZ-CORONEL, L. (1968). Lérida. *Empúries: revista de món clàssic i antiguitat tardana*, 30, 332-347.

FARRÉS, C. (2001). *Els castells d'Ivars d'Urgell, Montalé i Montsuar*. Recull de textos històrics. Ed. Carles Farrés i Real.

FELIP, LI. (2002). *Records de Vila-sana*. Ajuntament de Vila-sana i Pagès Editors.

FERRÉ, R.; MIRÓ, B. (1990). Margalef: un assentament ibèric i romà. *Ilerda*, 48, 119-128.

FERRER, J. (2009). Ibèric Kastaun: un element característic del lèxic sobre torteres. *Cypsela: revista de prehistòria i protohistòria*, 17, 253-271.

GARCÉS, I. (2013). Una tècnica decorativa ilergeta singular: els vasos modelats a mà amb figuracions en relleu del Tossal de les Tenalles (Sidamon). *Mascañà: revista d'estudis del Pla d'Urgell*, 4, 67-76.

GARCÉS, I. (2015). La correspondència de Josep Colomina i Agustí Duran relacionada amb l'excavació arqueològica del Tossal de les Tenalles (Sidamon). *Mascañà: revista d'estudis del Pla d'Urgell*, 6, 199-213.

GARCÉS, I. (2018). La ceràmica de vernís roig ilerget del Tossal de les Tenalles (Sidamon) i algunes reflexions sobre tallers i identitats culturals preromanes. *Mascañà: revista d'estudis del Pla d'Urgell*, 9, 83-94.

GARCÉS, I.; MARÍ, LI.; PÉREZ-CONILL, J.; PUCHE, J. M. (1993). Ocupacions de la tradició del bronze recent i dels camps d'urnes tardans al Tossal de les Tenalles de Sidamon. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3, 249-285.

GASSET, J. M. (dir. i coord.) (1987). *Miralcamp, en el temps, l'espai i la història*. Barcelona: Ed. La Il·lar del llibre.

GIRAL, F. (2015). Cartagineses y romanos en la Ilergecia. Testimonios numismáticos. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 25, 83-101.

GONZÁLEZ, J. R. (1980). Un grave problema arqueològic: la reciente destrucció de yacimientos (El Tossal-I de Golmés). *Ilerda*, 41, 113-126.

GONZÁLEZ, J. R. (1981). El Tossal-II de Golmés. *Ilerda*, 42, 19-26.

GRAELLS, R. (2010). La recerca arqueològica al Pla d'Urgell: estat de la qüestió. *Mascañà: revista d'estudis del Pla d'Urgell*, 1, 43-49.

- GUTIÉRREZ, C. (1995). Passat i futur de l'estany d'Ivars d'Urgell. Apunts històrics i biogeogràfics. *Butlletí de la Institució Catalana d'Història Natural*, 62, 147-154.
- JUNYENT, E. (1972). Los materiales del poblado ibérico de Margalef, en Torregrossa (Lérida). *Pyrenae*, 8, 89-132.
- JUNYENT, E.; LÓPEZ, J. B. (2015). Les excavacions dels anys 1973-1974 i 1980 al Tossal del Molinet (el Poal, Pla d'Urgell): una aldea de la primera edat del ferro i època ibèrica. *Mascañà: revista d'estudis del Pla d'Urgell*, 6, 73-98.
- LÓPEZ, J. B. (2000). *L'evolució del poblament protohistòric a la plana occidental catalana: models d'ocupació del territori i urbanisme*. Tesi doctoral. Lleida: Universitat de Lleida.
- MARÍ, LI.; MASCORT, M.; SANMARTÍ, J. (1982). La villa romana de Cantaperdius (Bellvís-La Noguera). *Ilerda*, 43, 95-118.
- MARÍ, LI.; MASCORT, M.; SANMARTÍ, J. (1983). *Cantaperdius (Bellvís, Pla d'Urgell). Memòria definitiva. Campanyes 1982 i 1983*. Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya.
- MAYORAL, A. (2010). Els paleocanals de la Plana d'Urgell: un patrimoni a conservar. *Mascañà: revista d'estudis del Pla d'Urgell*, 1, 117-124.
- MAYORAL, A. (2016). Biologia de les aigües corrents carbonatades de la Plana d'Urgell. *Mascañà: revista d'estudis del Pla d'Urgell*, 7, 103-114.
- MAYORAL, A. (2018). Biologia de les cadolles i d'altres ambients aquàtics de la Plana d'Urgell. *Mascañà: revista d'estudis del Pla d'Urgell*, 9, 105-116.
- MESTRE, E. (coord.) (1987). *Història de Linyola*. Lleida: Ed. Virgili i Pagès.
- MESTRE, E. (1999). *Història de Vilanova de Bellpuig*. Vilanova de Bellpuig: Ajuntament de Vilanova de Bellpuig i Pagès Editors.
- NOGUÉ, J.; SALA, P. (2008). *Catàleg de paisatge de les Terres de Lleida*. Observatori del Paisatge de Catalunya.
- PALACIO, G. A. (coord.) (2007). *Pla territorial parcial de Ponent (Terres de Lleida)*. Departament de Política Territorial i Obres Públiques, Generalitat de Catalunya.
- PALOL de, P. (1955). Pasadores en T, iberorromanos, en la Península Ibérica. *Empúries: revista de món clàssic i antiguitat tardana*, 17, 97-110.
- PITA, R. (1961). Lérida. *Empúries: revista de món clàssic i antiguitat tardana*, 22-23, 355-361.
- PITA, R. (1962). Lérida. *Empúries: revista de món clàssic i antiguitat tardana*, 24, 315-336.
- PRINCIPAL, J. (1996). Vaixella fina de vernís negre del poblament de Margalef (Torregrossa, Pla d'Urgell). *Pyrenae*, 27, 141-162.
- PUBILL, S. (1931). Les noves estacions prehistòriques. *Butlletí del Centre Excursionista Balaguerí*, 3, any II, juliol-desembre 1931, 13-15.
- SAULA, O. (1993). Història de les excavacions arqueològiques a la comarca de l'Urgell (I). Les primeres intervencions i l'Institut d'Estudis Catalans. *Urtx: revista d'humanitats de l'Urgell*, 5, 51-61.
- SAULA, O. (1994). Història de les excavacions arqueològiques a la comarca de l'Urgell (II). De la postguerra a l'any 1975. *Urtx: revista d'humanitats de l'Urgell*, 6, 5-33.
- SELFA, M.; BERENGUÉ, I. (2003). *Topònims i renoms de Bell-lloc d'Urgell*. Ajuntament de Bell-lloc d'Urgell.
- SERÓ, C. (1970). *Història de Bell-lloch*. Lleida: Artis Estudios Gráficos.
- TARONGI, M. (2017). Análisis comparativo de los estudios carpológicos de la Depresión del Ebro durante el III y I milenio a. C. Un estado de la cuestión. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 27, 41-59.
- TORRES, M.; GARCÉS, I.; GONZÁLEZ, J. R. (eds.) (2020). *Projecte Ilergècia: territori i poblament ibèric a la plana ilergeta. Centenari de les excavacions del poblament ibèric del Tossal de les Tenalles de Sidamon (1915-2015)*. Actes de la XLV Jornada de Treball del Grup de Recerques de les Terres de Ponent (Sidamon, 2017). Sant Martí de Maldà: Grup de Recerques de les Terres de Ponent.
- VÀZQUEZ, M. P. (2012). *Informe-Memòria de la intervenció arqueològica preventiva realitzada a Bellfort (Miralcamp, el Pla d'Urgell. Juliol 2012)*. Memòria n. 10.388. Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya.